

УДК 215 (477)

Филипович Л.О.

ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ: КОНСТИТУЮВАННЯ НОВОЇ РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ НАУКИ

У статті розглядається необхідність появи етнології релігії як нової релігієзнавчої науки, виокремлюються етапи її становлення, визначається предметне поле і завдання, аналізується сучасний стан етнорелігійних досліджень в Україні.

Цілісність релігієзнавства як самостійної гуманітарної науки, яка вивчає релігію в усій багатоманітності її форм, функцій, значень і ролей, не заперечує можливість конституювання в її рамках нових складових. Поруч із такими вже оформленими дисциплінарними структурними одиницями, як філософія релігії чи історія релігії, виокремлюються нові сфери для релігієзнавчого осмислення. Серед них - етнологія релігії, яка вивчає складну систему відносин "релігія-етнос".

Релігія і етнос постають об'єктом уваги різних наук - релігієзнавства, етнології, антропології, етнографії, культурології, історії та ін. Кожна з них в своєму контексті аналізує їх сутність, функціональність, історію, навіть якийсь специфічний аспект їх взаємодії. Специфіка саме етнології релігії в тому, що її цікавлять не стільки власне релігія чи етнос, а феномени, які виникають внаслідок їх взаємозв'язку: етнічні та національні релігії, етнорелігійність, етноконфесійність, національна церква, етнізація та космополітизація релігії, етнорелігієгенез, етнорелігійна ідентифікація та етнорелігійна ідентичність, релігійний націоналізм, етнорелігійні та етноконфесійні конфлікти тощо.

Необхідність комплексних досліджень цих явищ усвідомлювалася у нас давно, але негласна заборона на етнічні та релігійні теми, коли все зводилося до доведення неминучості наднаціонального і безрелігійного суспільства, гальмувала синтез наук для цілісного вивчення етнорелігійних феноменів. З тих часів залишилося кілька праць, які можна вважати предтечею сучасної вітчизняної етнології релігії [1]. В них етнологія релігії визначалася як наука про релігії народів світу, ранні форми релігії, релігійне жит-

тя етносів. Розуміючи наскільки релігія і етнос взаємопов'язані та взаємозумовлені, відзначаючи спорідненість предметних полів етнології релігії та історії релігії, дослідники все-таки прагнули розвести їх, вважаючи, що для етнології релігії основним є опертя на етнографічні джерела. Така явна етнографічна спрямованість позначилася і на змісті етнології релігії як науки. Навряд чи можна погодитися з таким свідомим обмеженням її лише релігіями первісних суспільств, тобто проблемою походження релігії, релігіями сучасних примітивних племен, за якими можна реконструювати появу релігійних вірувань та культів, виділити найархаїчніші релігійні комплекси. Незважаючи на спроби подолати етнографізм етнології релігії шляхом розширення поля досліджень за рахунок включення нових аспектів взаємозв'язку релігії та етносу, їй фактично було відмовлено в науковій самодостатності.

Новий етап у становленні етнології релігії розпочався після 1991 року, позначеного небувалою зацікавленістю етнічними і релігійними явищами в Україні, коли з'явилося багато праць, присвячених цим темам. На перших порах вітчизняні вчені мусили подолати масу проблем, більшість з яких не розв'язана й до цього часу. На відміну від закордонної науки, яка поступово від емпіричних досліджень перейшла до теоретичних узагальнень, а пізніше - до формулювання методологічних проблем, українська наука одночасно почала збирати факти, описувати явища, теоретизувати, визначатися методологічно. Відчутну допомогу надали українські науковці з діаспори [2], які, на відміну від вчених України, не мали перерви в своїх етнологічних і релігійних дослідженнях, а також іноземні дослідники, праці яких стали доступними завдя-

ки вчасно зробленим перекладам або прямому їх опрацюванню [3].

За останні роки в етнологічних і релігієзнавчих дослідженнях відбулися якісні зміни. Особливо успішними є етнополітологічні пошуки, які проводять Інститут соціології, Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень, Відділ національних відносин Інституту філософії та ін. [4]. Менш дослідженими, але не менш актуальними, є окремі аспекти етнології, зокрема етнововні, етнопсихологічні [5]. Досліджувати етнорелігійні проблеми почали і релігієзнавці України [6]. Коло питань, які розглядаються в цих дослідженнях, дуже широке: від суто теоретичних (визначення основних понять і категорій) до практичних (моделювання національно-територіального устрою, мінімізація міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, оновлення церковно-державних відносин тощо), але вони, як правило, не виходять за тематичні межі України. Зацікавленість етнорелігійними проблемами інших народів тільки почала реалізовуватися.

Перш за все вітчизняні дослідники прагнули визначитися з основними етнологічними і релігієзнавчими поняттями: "етнос", "нація", "релігія", "етнічність", "релігійність", "етногенез", "етноідентифікація" тощо. Увійшли до вжитку і потребували визначення межові категорії "етнорелігієгенез", "етноконфесійність", "національна церква", "етнонаціональне відродження" та інші. Українські вчені у своїх дослідженнях намагалися синтезувати досягнення попередніх епох і шкіл, що в цілому їм вдалося, оскільки вони творчо переосмислили й недавна пануючі марксистські концепції, і популярні нині альтернативні теорії, врахували рівень осмислення подібних проблем в закордонній науці. Так, для трактування переважної більшості найважливіших теоретико-етнологічних проблем українські вчені обрали третій шлях - синтетичні біосоціальні або соціобіологічні підходи. Голе соціологізаторство і формаційність, так само як і біологічність чи природо-географічність, сьогодні вже не в моді. Майже всі етнологи України поділяють позиції так званої гуманістичної етнології, хоча і досі можна віднайти прихильників непопулярних нині концепцій та теорій.

Серед найбільш ґрунтовних видань можна назвати довідники, які з'явилися останніми роками [7] і є логічним продовженням попередніх напрацювань співробітників академічних установ

й вищих шкіл. В енциклопедичних виданнях вміщені відомості про найсучасніші досягнення української науки у цій галузі. Це - певний підсумок досліджень, від якого тепер можна відштовхуватися в майбутніх дискусіях. Показником усталеності тих чи інших знань є поява підручників з етнології [8]. Не маючи свого фахового журналу, українська етнологічна наука активно використовує загальноукраїнські суспільно-політичні журнали [9].

Не менш переконливі успіхи має й релігієзнавча наука в Україні. Зібрані за ініціативою Відділення релігієзнавства Інституту філософії Національної Академії наук України в Українську Асоціацію релігієзнавців наукові і викладацькі кадри за роки незалежності України видали ряд фундаментальних праць, які є свідченням теоретичного і методологічного переосмислення суті релігії, сакрального, релігійної віри. У 1996 році з'явився "Релігієзнавчий словник", який увібрав у себе близько 2 тис. термінів. Але основним досягненням авторського колективу є його україноцентричність, позаконфесійність і об'єктивність. Науковці переглядають написану чужими для України авторами історію релігій і церков в Україні. Видано підручник "Історія релігій в Україні" (1999), вийшло три томи [10] з десяти томника під тією ж назвою, наукова праця "Релігієзнавство: методологія, поняття" (1997) тощо. Готується до друку в 2000 році третомна "Енциклопедія релігій". Започатковане фахове періодичне релігієзнавче видання - бюлетень "Українське релігієзнавство" (вийшло 14 чисел), видається з 1997 року щорічник "Релігійна свобода", де друкуються релігієзнавчі, в тому числі й етнорелігійні дослідження. Частково ці проблеми висвітлюються в журналі "Людина і світ".

Разом з тим це не означає, що всі складні сучасні проблеми, елементом яких виступають релігія та нація, вирішені і не потребують подальшого вивчення. Конституювання етнології релігії можливе на основі чіткого виокремлення власного дослідницького поля, розробки власного категоріального апарату, використання методів і методологій різних наук. Саме на стику або перетині різних підходів постають конструктивні висновки, з'являються реальні можливості для набуття людством нових знань про себе, про свою цілісність.

Визначаючи предметне поле етнології релігії, треба враховувати, що воно обмежене реальною історичною практикою і нашою здатністю це ос-

мислити. Так, досліджуючи етнорелігійні взаємини в їх історичному розрізі, етнологія релігії має з'ясувати проблеми походження і початки таких двох феноменів, як етнос і релігія, прояснити найважливіше для етнології релігії питання: ці феномени одно- чи різночасові за своїм походженням і функціональністю?

Етнологія релігії вивчає насамперед етнічні корені релігії та релігійні теорії походження етносів. Цю науку цікавить етнічний аспект еволюції релігії, зокрема етноконфесійна історія народів, пізнання якої дає можливість виділити етапи етнорелігієгенезу людства.

В рамках етнології релігії з'ясовується вплив релігії на формування етносу, і навпаки - як етнос формує свою релігію і як змінює чужі, приймаючи останні як свої. Стають більш зрозумілими такі питання, як: що надає релігії етнічність, чому на зміну етнізму в релігії може прийти релігійний космополітизм, яким чином під впливом різних факторів розвитку етносу змінюються релігійні переконання і релігійна практика, що відбувається з релігією, коли етнічна спільнота, яка сповідує її, втрачає свою національну ідентифікацію, розчиняється серед інших етносів або переростає кордони попереднього, перетворюючись на більш або менш досконалу (народність - нація, народність - плем'я)?

Етнологи релігії прагнули дослідити й те, яким чином релігійні символи, ритуали, догмати і святі місця об'єднують соціальні системи, постаючи їх інтегральною частиною. У кожного народу є ціла система містичних цінностей, які діють значно сильніше, ніж вимоги простого послухання світським санкціям. Так, навіть в соціалістичні часи, коли дотримання релігійних обрядів загрожувало суспільному статусу особи, насамперед інтелігенції, все ж відшукувалися шляхи і форми їх здійснення, бо за усталеного переконання без містичного прилучення до таємниць земного і божественного буття людська доля невиконана. Зокрема, хрещення людини, яке мало насамперед релігійно-церковний зміст, розглядалося водночас і як містичний акт єднання зі своїм народом, з його традиціями, віруваннями.

Етнологія релігії виявляє ті закономірності, за якими розвиваються етнос і релігія у своїй взаємодії, розкриває зв'язки між певним типом етнічної спільноти та видом релігії, характер залежності типу релігії (світозречений, життєстверджувальний, очікувальний) від різноманітності народів (південні-північні, західні-східні).

Розглядаючи функції релігії в етнічних процесах окремих народів, етнологія релігії загалом об'єктивно оцінює роль релігії в світовій етнічній історії, вивчає також процеси актуального етнічного функціонування релігій, сучасне буття релігій серед тих чи інших народів. Об'єктом зацікавлення етнології релігії є, зокрема, релігійні групи, що функціонують у складі етносів, етнічні носії тих чи інших релігій. Методи цієї науки допомагають у виявленні етнічних ознак релігії, які часто є тими деталями зовнішності, які вирізняють якусь конкретну релігію від інших релігій. Одним із завдань етнології релігії є порівняння тих чи інших видів релігії в їх функціонуванні в етнічних спільнотах різного типу.

Особливою зацікавленістю цієї науки є етнорелігійна свідомість, її структура, механізми вияву етнорелігійної належності, ті зміни, що відбуваються в ній, з'ясування того, як впливає ступінь самоусвідомлення особою своєї релігійності на визнання нею своєї національної належності. Етнологія релігії досліджує й те, чи завжди збігаються етнічна і релігійна належність, а якщо не збігається, то чому не відбувається їх повне ототожнення. Важливою проблемою для неї є синкретизм етнічної та релігійної самоідентифікації.

Серед проблем, які мали б розглядатися етнологією релігії, вагома роль належить проблемі етнорелігійної ідентифікації як окремої особи, так і суспільної спільноти, характер вираження ними своєї національної самосвідомості і релігійності. Виходячи на індивідуальний рівень, важливо з'ясувати відносини особи та етносу в релігійному полі, що особливо важливо з точки зору свободи совісті. Для етнології релігії важливим є також визначення того, чиї інтереси - особи чи етносу - мають бути пріоритетними при виборі віри, при її сповіданні. Так, скажімо, в Україні, якщо виходити із пріоритетів етносу, тоді всіляко необхідно підтримувати православія, яке вважається "вірою батьків", якщо ж домінуючими визнати права та інтереси особи, то бажано додержуватися принципів свободи в релігійній сфері, аби особа мала можливість задовольнити свої релігійні потреби через обрану саме нею конфесію без будь-яких обмежень і дискримінацій.

Оскільки релігія і нація тісно пов'язані, то релігійна визначеність особи часто виступає елементом її етнічної самоідентифікації.

І останнє, етнологія релігії розглядає перспективи етнорелігійного розвитку, зокрема, ха-

ракти і форми взаємозв'язків і взаємовпливів етносу і релігії в найближчі часи, а також майбуття релігій у світлі консолідації та глобалізації проблем етнічності населення планети, проблему появи за умов формування суперетносу (наприклад, американського) якоїсь модерної суперрелігії, закони творення нового в етнічній і релігійній сферах.

Відтак, предметне поле етнології релігії - надто широке. Воно, власне, включає в себе весь сукупний релігійний досвід певних етнічних спільнот, тобто їх релігійні уявлення та релігійну практику, зафіксовані в історії етносу та його релігії пам'ятки матеріальної та духовної культури, які маніфестують появу і розвиток, природу і характер етнорелігійного зв'язку. Отже, етнологія релігії вивчає релігійні аспекти життєдіяльності етносів та етнічні особливості релігійного буття як окремої особи-носія певної етнічності, так і цілої етнічної спільноти.

Таким чином, етнологія релігії виявляє і вивчає взаємозумовлені, складні і суперечливі зв'язки етнічного і релігійного життя. Саме ця наука покликана розглядати онтологічний статус етносу і релігії, а саме: можливості існування релігії та етносу в їх взаємозв'язку та взаємодії.

Етнологія релігії ставить і вирішує питання, чи є релігія неодмінною, обов'язковою, органічною і нерозривною ознакою етносу, і чим є релігія щодо етносу і етнос щодо релігії в структурно-функціональному відношенні?

Зрештою, для етнології релігії актуальними є термінологічно-семантичні і феноменологічні проблеми, зокрема, як визначати і який смисл вкладати в поняття етнічної чи національної релігії, національної церкви, етнорелігійності тощо, яким є змістовне наповнення цих явищ і процесів. Зрозуміло, що етнологія релігії тільки тоді постане наукою, коли матиме власний понятійно-категоріальний апарат, який в усій своїй сукупності зможе забезпечити її повнокровне існування. Проте доводиться визнати, що особливих успіхів у розробці етнорелігійних понять вітчизняні дослідники ще не мають. З усіх типів категорій і понять - загально-наукових, запозичених та специфічних - найкраще розроблена система останніх. Загальнонаукові ж, тобто філософсько-методологічні, поняття суб'єкта і об'єкта, історичного процесу, суспільних відносин тощо з їх зорієнтованістю на етнорелігійні процеси залишаються все ще не до кінця осмисленими і незастосованими в етнології релігії. Запозичені терміни і поняття із суміжних галузей

наукового знання, якими для етнології релігії є насамперед етнологія й філософія та історіософія релігії, а також соціологія, антропологія, демографія, історія, богослов'я тощо, досить добре з'ясовані і пояснені як у нас, так і за кордоном. Наука загалом визначилася щодо таких категорій, як етнос, нація, етнічність, етнічна спільність, етнічна ідентифікація, етнізація, етногенез, етнічна та національна свідомість, етнічна та національна психологія, націоналізм, національна ідея, релігія, релігійність та інші, хоча, визнаємо, вчені й тут ще не дійшли остаточної згоди. Проте наявні теорії і концепції розуміння цих феноменів достатньо аргументовані й можуть бути використані при опрацюванні третьої групи понять, які є специфічними саме для етнології релігії.

Дослідники, дотичні до вивчення етнорелігійних процесів, прагнуть визначитися з тими категоріями і поняттями, які їх описують. Серед вже згаданих нами термінів зупинимося на терміні етноконфесійність, який тривалий час був відсутній в науці й через ідеологічні міркування. Етноконфесійність, етноконфесійні структури і етноконфесійні відносини не вписувалися в жорстку схему марксизму-ленінізму розчленування суспільних відносин на базис і надбудову, економіку й політику. Вбудова етнічного в релігійне і релігійного в етнічне, притаманна етноконфесійності, суперечить прийнятій дихотомізації всіх суспільних процесів на суб'єкт і об'єкт, на соціальне та духовне і т.ін. Тому поява цього терміна, викликана потребами самого життя, свідчить про визнання важливої ролі релігії в національному розвитку. Етноконфесійність у вітчизняній науці визначається як специфічна характеристика реального функціонування релігійних феноменів за ознакою етнічної (національної) та віросповідної належності індивідів, що з необхідністю тягне за собою їх певну консолідацію у певних організаційних формах [11]. Близькими до цього є думки О.Сагана [12]. І скільки б не йшла мова про вселюдськість християнства, його надетнічність, неприв'язаність до конкретного національного ґрунту, визнаємо, що найбільшої виразності воно набуває тільки через етнічні форми сприйняття. Відтак етноконфесійність постає як певна якість суб'єкта, що складається із специфічних характеристик, за якими можна визначити походження етнорелігійної спільноти, належність суб'єкта до відповідної групи, а отже - і типу етноконфесійного організму, його етнорелігійні

орієнтації - внутрішні і зовнішні, які виражаються в думках, поведінці, адекватних нормам цього віросповідання [13].

Підсумовуючи сказане вище щодо важливості самостійної інституалізації та розвитку етнорелігійних досліджень, зауважимо, що всю сукупність проблем, які обумовлюють їх своєчасність і необхідність, можна розділити на два аспекти - історичний та актуальний. Потреба в історичній ретроспекції ґрунтується на завданні творчого осмислення взаємодії релігії та

етносу в минулому, що розкриває природу і генезис етнорелігійних явищ, дає можливість зробити висновки щодо закономірностей їх взаємин. Саме в цьому можна віднайти ключ для вирішення сучасних національних і релігійних проблем у світі, шлях для моделювання відносин між етносом і релігією на майбутнє. Від того наскільки правильно буде враховано в моделі майбутнього суспільства етнічний і релігійний чинники залежить реальна практика, її успіх.

1. Див.: Актуальные проблемы этнографии и современной зарубежной науки. - М., 1979; Этнография, антропология и смежные дисциплины: соотношение предмета и методов. - М., 1980; Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. - М., 1984; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. - М., 1988.

2. Маються на увазі праці О.Бочковського, Г.Вашенка, Н.Григорієва, О.Грицака, С.Дністрянського, Б.Кравченка, О.Кульчицького, В.Липинського, І.Лисяка-Рудницького, І.Мірчука, О.Мотилія, М.Потічного, Л.Ребета, В.Старосольського, М.Шлемкевича, Р.Шпорлюка, В.Яніва.

3. *Сміт Е.* Національна ідентичність. - К., 1994; *Baron S. W.* Modern Nationalism and Religion. - N.Y.: London, 1947; Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics. - Durham, N.C., 1984; Religion and Nationalism (ed. By J.Coleman and M.Tomka) - London, 1995 Religion, State and Ethnic Groups (ed. By D.Kerr). - N.Y. 1992; Religion, Ethnicity and Self-Identity. - Hanover London, 1997; Nationalism and Religion in America. - N.Y. 1970; Etno-Religijski Odnosi na Balkanu. - Nis, 1997 *Babiński G.* Metodologiczne problemy badan etnicznych. - Krakow, 1998; Religion and Ethnic Identity. - Richmond, 1988; Nacionalismo en Europa. - La Coruna, 1997 etc.

4. Серед авторів слід назвати таких: В.Євтух, С.Суглобін, Л.Шкляр, Б.Попов, М.Степіко, В.Лісовий, О.Штоквіш, В.Ігнатів, Л.Кресіна, В.Філонов, Ю.Римаренко, О.Нельга, М.Обушний, В.Пазенок, М.Шульга та ін.

5. *Кресіна Л.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. - К., 1998; *Радкевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. - Дрогобич, 1997; *Ста-*

ровойт І. Збіг своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. - Тернопіль, 1997.

6. А.Васьків, С.Здіорук, В.Іванишин, М.Киришко, А.Колодний, П.Кралюк, М.Маринівич, О.Недавня, М.Рибачук, О.Саган, Н.Стоколос, Л. Филипович, О.Шуба, П.Яроцький, Б.Яськів та ін.

7. Мала енциклопедія етнології. - К., 1996; Абетка етнології. - К., 1996; Етносоціальний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. - К., 1993; Етнічний довідник: У 3-х ч. - К., 1996; Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку. Словник-довідник. - К., 1997; Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. - К., 1994; Національні меншини України: Інформаційний довідник. - К., 1995.

8. *Кононенко П.* Українознавство. - К., 1995; *Ложо Г.* Народнознавство. - К., 1996; *Нельга О.* Теорія етносу. - К., 1997; *Тиводар М.* Етнологія. - Львів, 1998.

9. Див.: "Розбудова держави", "Віче", "Сучасність", "Політологічні читання", "Філософська і соціологічна думка", "Генеза", "Дух і літера", "Народна творчість та етнологія", "Свобода народів", "Київська старовина", "Хроніка -2000", "Український світ", "Відродження" та ін.

10. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства. - К., 1997; Українське православ'я. - К., 1997; Православ'я в Україні. - К., 1999

11. Релігієзнавчий словник. - К., 1996. - С.Н.І.

12. *Саган О.* Православ'я в контексті культурного розвитку українського народу. - К., 1993. - С.8.

13. Див.: Релігієзнавчий словник. - С.166.

Lyudmila Filipovych

ETHNOLOGY OF RELIGION: CONSTITUTING OF A NEW SCIENCE IN RELIGIOUS STUDIES

This article explores the establishment of Ethnology of Religion as a new Science in Religious Studies, the stages of its forming. The author defines the object field and tasks of Ethnology of Religion and analyses the modern status of ethnoreligious researches in Ukraine.